

marife

bilimsel birikim

ORYANTALİZM

Muhammed Hamidullah'ın
Aziz Hatırasına

yıl : 2 sayı : 3 kış 2002

ORYANTALİZMİN DOĞUŞU*

Yazan: Maxime RODINSON

Çeviren: Ahmet Turan YÜKSEL**

Batı'nın İslâm dünyası imajı ve İslâm alanındaki çalışmalarının tarihi bir geçmişi ve arka planı söz konusudur. Özellikle iki dünya, yani Batı ile Doğu arasında Orta Çağ'daki mücadelenin arkasından birarada olma ve yeni bir yaklaşımın neticesinde düşman olarak görülen İslâm ve İslâm dünyası artık bir ortak, partner olarak görülme-ye başlamıştır. Bu bağlamda zamanla objektiflik de gündeme gelmiştir. Bu süreçte oryantalizm karşımıza çıkmaktadır.

İnsanlar başlangıçta sadece ideolojik amaçlarla dilleri araştırmaya ve materyal toplamaya başladılar. Orta Çağ İspanyası'nda Arapça araştırmalar, misyonerlik faaliyetinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla başlamıştı. Bu araştırmalar 1492'de Gırnata (Granada)'nın düşüşü ve sadece İspanyolca konuşan Morisko (Morisco) azınlığının hayatta kalmasıyla birlikte ilgi ve önemini kaybetti. Bunlar, senatonun Doğu kiliselerinin birleştirilmesi ile ilgilendiği Roma'da, genel olarak Sâmi araştırmaların bir parçası olarak sürdürüldü. Hümanizm, evrensel bir kültür ile birlikte aynı zamanda siyasî ve ekonomik çıkarlarını araştırırken, bu araştırmaları İslâmî çalışmalar şeklinde genişletti. Gerçekten özverili bir âlim olan Guillaume Postel (1510-1581), şayet gerçekten böyle birisi varsa o Gulliam Postel idi, mistisizmine rağmen, inanca hizmet etme konusundaki şevki, Fransız vatanperverliği ve hatta çılgınlığı, dillerin ve ayrıca insanların araştırılması sürecine ve aynı zamanda Doğu'da önemli bir yazmalar koleksiyonunun toplanmasına oldukça katkıda bulundu.¹ Ansiklopedik bir şahsiyet olan öğrencisi Joseph Scaliger (1540-1609), oryantalizm alanında çalıştı ve misyonerlik çabasından vazgeçti. 1586'da Avrupa'da Arapça kitap basımı Toscana (Tuscany) Kardinali Grand Duke ve Ferdinand de' Medici'nin tesis edip belirlediği matbaa çalışmalarını kullanmak zorundaydı. Şüphesiz açıkça ifade edilen amaç misyonerlik çabasına yardım etmektir. Ancak

* *The Legacy of Islam* (Yay. Joseph Schacht-Clifford Edmund Bosworth, 2.bsk., Oxford: The Clarendon Press, 1974) isimli kitabın 9- 62. sayfaları arasında yer alan Maxime Rodinson'un, *The Western Image and Western Studies of Islam* başlıklı makalesinin 34- 62. sayfalarının çevirisidir.

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, atyuksel@hotmail.com

¹ Krş. J.Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig, 1955), ss. 36 vd. G. Postel ile ilgili olarak da özellikle bkz. F.Secret, *Les Kabbalistes chrétiens de la Renaissance* (Paris, 1964), ss. 171 vd. ile kitabın farklı sayfaları.

ta başından itibaren burası İbn Sina (Avicenna)'nın tıp ve felsefe kitapları ile dil bilgisi, coğrafya ve matematik kitaplarını bastı. 16. y.y.'ın sonunda ve 17. y.y.'ın başında Paris, Hollanda ve Almanya'da özellikle İbn Sina tıbbı hakkında daha iyi bilgi sahibi olma düşüncesiyle Arapça kitap basımına yeniden teşebbüs edilmek zorunda kalındı.

Papalık ve pek çok Hıristiyan, kiliselerin birleştirilmesine önem verdiler ve Doğu Hıristiyanları ile bir ittifaka çabaladılar. Bu, onların dil ve (dinî) metinlerini araştırıp incelemek anlamına gelmekteydi. İngiltere, Fransa ve Birleşik Eyaletler daha çok Doğu ile ticaretleri ve siyasî projeleri ile ilgilendi. Artan seyahat kolaylığı ilim sahibi Maruniler (Maronites) Avrupa'ya ulaştırdı ve hatta Erpenius 1611'de Conflans'da bir Faslı tacir ile karşılaşmıştır. Protestanlar ile Katolikler arasındaki tartışmanın başlıca konularından birisi olan İncil tefsirleri de Doğu dilleri filoloji çalışmasına sevk etti. Hekimler, anti-Arap reaksiyonuna rağmen İbn Sina ile ilgilenmeyi sürdürdüler. Türk tehdidi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İslâm'ın daha yakından araştırılmasına yol açtı. Osmanlı İmparatorluğu güç ve kudretini kaybettiğinden, araştırma daha ılımlı olarak sürdürülebildi. Avrupa'nın güç ve kültürünün inkişafı, Doğu idari çevrelerinin her zamankinden daha çok sayıda Avrupalı seyyah ile ilgilenmelerine sebep oldu. Bu seyyahlar, halihazırda sınırlı olan ve özellikle askerî ilimleri içeren pek çok faaliyet ile ilgili yararlı pratik bilgi ve usulleri getirmişlerdi.

O dönemdeki bu tür daha yakın bağlar ve ilgiler ile bilimsel araştırma organizasyonuna yönelik genel eğilim, güzel bir şekilde örülmüş oryantalist ağının ortaya çıkışının sebebini açıklamaktadır. İlk Arapça kürsüsü 1539'da, bir aydın ve Rönesans ekolünün hayli tipik bir âlimi olan Guillaume Postel adına yeni tesis edilen College de France'da kuruldu. Guillaume Postel, yukarıda gördüğümüz gibi, ilk öncü yazmaları yayımlayan ve bunun ötesinde oryantalizm bilimindeki konumu zaten çok iyi olan Scalier gibi öğrencileri yetiştiren şahsiyettir. Kütüphanelerdeki el yazmaları koleksiyonları ilim adamlarına ciddi araştırmalar için gerekli olan materyali sağlamıştır. Kitap basımı ve özellikle başlangıcına işaret ettiğimiz Arapça basım, her bir ilim adamının çalışmasını diğerlerine ulaşılabilir hale getirmiştir. Mütehasşısalar arka arkaya dil bilgileri, sözlükler ve metinlerin edisyonu gibi zorunlu araçları sağlamayı iş edinmiştir. Bu noktada iki Hollandalı hemen ilk sırada durmaktadır. Bunlar, ilk Arapça dil bilgisi kitabını ve doğru filolojik kurallara dayalı bir metnin ilk edisyonunu yayımlayan Thomas van Erpe veya Erpenius (1584-1624) ve öğrencisi Jacob Golius (1596-1667)'dur. Diğer taraftan 1680'de Avusturya'da Fransız ressam Claude Lorrain'in yolunu izleyen bir şahsiyet olan Franz Meninski, muazzam Türkçe sözlüğünü neşretti. Oryantalizm çalışmalarını kürsüleri oldukça çoğaldı. Paris artık tek başına değildi. Francis van Ravelingen veya Raphelengious (1539-1597), 1593 gibi erken bir dönemde Leiden'de Arapça öğretiyordu. VIII. Urban 1627'de Roma'da, aktif bir araştırma merkezi olan Propaganda Koleji'ni kurdu. Edward Pocock, 1638'de Oxford'da ilk Arapça kürsüsü başkanı idi.

Rölativizm inancı, entelektüelleri ve bu inanca bağlı olanları âlimlerden önce etkiledi; fakat oluşturduğu ortam âlimlere yol açtı. Müslüman Doğu'ya karşı çok özel şahsî eğilimi olan kimseler, hiçbir engel olmadan çalışmalar yapabiliyorlardı. B. d'Herbelot (1625-1695), elde bulunan oldukça zengin materyal birikimini kullanarak *İslâm Ansiklopedisi*'nin ilk teşebbüsü olan (ve ölümünden sonra 1697'de Galland tarafından yayımlanan) *Bibliothèque Orientale*'i kaleme aldı.

A. Galland, oldukça büyük tesiri olan *Arabian Nights* (1704-1717) kitabının çevirisini 18. y.y.'ın başında yayımladığında, Doğu dünyası ile ilgili şeylerin tadılmasına

kesinlikle yardımcı oldu.² O zamandan beri İslâm, artık Deccal ülkesi olarak değil, esas itibarıyla iyi ve kötü, söz dinlemez cinlerin doldurduğu efsanevi bir atmosferde var olan egzotik ve pitoresk bir kültür ülkesi olarak görüldü. Bu bütünüyle, Avrupa'nın peri masallarından oldukça tat alan bir dinleyicinin memnun olacağı bir husustu.³

AKIL ÇAĞI

İnsanlar, Hıristiyanlık'la rekabet halinde olan dinî inancı artık tarafsız bir idrakle ve hatta biraz sempatiyle görebiliyor; bilinçsizce, onda Hıristiyanlığa muhalif olan yeni rasyonalist düşünce eğiliminin aynı değerlerini arıyor (ve açıkça buluyordu). 17. y.y.da çok sayıda yazar Orta Çağ'ın ön yargılarına ve polemik dolu tahkirlerine karşı İslâm'ı savunmaya başladı ve Müslüman dindarlığının samimiyet ve değerini ispat ettiler. Richard Simon böyle bir yazardı. Samimi bir Katolik olmasına rağmen, güçlü bir bilim adamı oluşu onu hem İncil'in yorumlanması ve hem de Doğu Hıristiyan dünyası araştırmalarında objektif gerçeklerin dogmatik olarak çarpıtılması ile mücadele ettirdi. *Historie critique des creances et des coutumes des nations du Levant* (1684) adlı eserinde, önce Doğu Hıristiyanlığı'nın, arkasından Müslüman bir kelâmcının eserini esas alarak, kötülemeden veya küçük düşürmeden ve zaman zaman gerçek bir takdir ve hatta beğeni ile, Müslümanların ibadet ve inançları üzerinde açıkça ve rasyonel bir şekilde durdu. Arnauld, kendisini İslâm'a karşı çok objektif olmakla itham ettiğinde ona, Müslüman ahlakçıların 'mükemmel öğretilerini' düşünüp taşınmayı tavsiye etti.⁴ Hollandalı bir Arap dil ve edebiyat âlimi ve İslâmî hususlarda bilgi açısından Simon'dan daha çok mütehassıs olan A. Reland, 1705'de, İslâm dinine dair sadece Müslüman kaynaklarına dayanan bir objektif görüş kaleme alacaktır.⁵ Müslüman hoşgörüsünü takdir eden bir filozof olan Pierre Bayle, *Dictionnaire Critique* (1697) adlı eserinin birinci baskısında, (Hz.) Muhammed'in hayatını objektif bir şekilde ortaya koymuştur. Eserinin sonraki baskılarında, bu eserden sonra yayımlanan ilmi çalışmanın ışığında bu konu gözden geçirilerek yazılmıştır.

Sonraki nesil, objektif olmanın yerine, hayranlık duymaya ve takdir etmeye başlayacaktır. Bayle ve diğer bir çok kimse, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün dinî azınlıklara hoşgörüsünü Hıristiyanlara örnek olarak göstermiştir. O dönemde, iki yüzyıl önce İspanya Yahudileri'nin ortaya koyduğu örneği izleyerek Macaristan ve Transylvania Kalvinistleri, Silezyalı Protestanlar ve Rusyalı Eski Kazak Müminleri, Katolik ya da Ortodoks zulmünden kaçarken Türkiye'den sığınma istediler veya gözlerini Babilî'ye çevirdiler.⁶ İslâm dini, aklın şiddetle karşısında olan ve minimum düzeyde (minimumun, işçi sınıfının bağlılığını sağlamlaştırmak için gerekli olduğu düşünülmüş-tür) efsanevi kavramlar ve mistik ritüeller içeren Hıristiyan dogmalarından oldukça uzak rasyonel bir din sayılmıştır. Ayrıca İslâm, ahlâkî bir hayat çağrısını, insanların, duyguların ve toplum hayatının ihtiyaçlarına makul bir bakış ile uzlaştırmıştır. Kısacası, bir din olarak, 'Aydınlanma Dönemi İnsanlarının' çoğunun ikrar ettiği Deizm'e çok

² Bkz. M.Abdel-Halim, *Antoine Galland, sa vie et son oeuvre* (Paris, 1964).

³ Bkz. M.-L. Dufrenoy, *L'Orient romanesque en France, 1704-1789* (Montreal, 1946-7), 2 cilt.

⁴ *Histoire critique des creances et des coutumes des nations du Levant*, par le sieur de Moni (Frankfort, 1684, bölüm XV; Kırş. Simon's *Lettres choisies* (Amsterdam, 1730), iii, 245 vd, 258 vd, ve J.Steinmann, *Richard Simon et les origines de l'exégese biblique* (Paris, 1960), ss. 157 vd.

⁵ *De religione mahommedica libri duo* (1. bsk., Utrecht, 1705; 2. bsk., 1717).

⁶ Kırş. T.W.Arnold, "Toleration (Muhammadan)", J.Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, xii (Edinburgh, 1921), 365-9.

yaklaşmıştır. Tarihî düzlemde İslâm'ın oynadığı medenileştirici rolün altı çizilmiştir; medeniyet manastırlardan doğmamış, kaynaklarını putperest Grekler ve Romalılar arasında elde etmiş ve Avrupa'dan Hıristiyan olmayan Araplarca (ki bu o dönemin zihniyetine oldukça uygun idi) getirilmiştir.⁷

Leibniz (1646-1716) zaten bu çizgide düşünmekteydi. Sonra, *Mahomet no imposter!* (1720)⁸ şeklinde meydan okuyan bir başlık taşıyan kitapçığın büyük yazarı; bir apoloji olan *Vie de Mahomet* adlı eseri 1730'da yayımlanan Henri de Boulainvilliers ve İslâm medeniyetinin bir hayranı olan Voltaire ortaya çıktı. Ancak Voltaire, dinî efsanelerle insanların ruhlarını köleleştiren bütün sahtekârların prototipi olarak (Hz.) Muhammed'in kötü taraflarını açığa vurmak konusunda, rasyonel bir dinin kurucusu olan derin politik düşünceye bir apoloji ileri sürmek ile diğer taraftan ülkesinin resmî inancının avantajını kullanmak arasında bocaladı.⁹

Döneme hakim olan atmosfer, sonuçta özellikle üniversitelerin ve akademik geleneğin dışındaki mütehassısları da etkiledi. Onlardan birisi, aydın bir Hıristiyan, hukukçu ve Arap dili ve edebiyatı âlimi George Sale (1697-1736) olup, 1734'te dikkate değer bir Kur'an tercümesi yayımladı. Bu tercümeyle bir girişle birlikte daha sonraki yazarların kullandıkları veciz, dengeli ve faydalı bilgileri içeren notlar eklenmişti. İlk sırada yer alan bir diğer şahıs, kendi kendini yetiştirmiş parlak bir Alman âlimi olan J. J. Reiske (1716-1774) idi. Reiske - döneminin bir başkasıyla kıyaslanamayacak düzeyde en iyisi - kendisini ilme adanmış bir Arap edebiyatı ve tarihi öğrencisi, Arapça çalışmaları 'kutsal filoloji' ve İncil tefsirleri çevresinde tutmak isteyen Prof. Schultens ve Michaelis'in zulüm ve haksızlıklarına maruz kalmış, yılmaz bir ilim adamıydı. Bu büyük ilim adamı da İslâm'ın temelinde ilahî bir nokta olduğunu görmüştür.¹⁰ Oxford'lu Prof. Simon Ockley, oryantalist araştırmaların sonuçlarını halktan okuyucuların ulaşabileceği bir konuma getirmede ilk teşebbüs olan *History of Saracens* adlı eserini yazarken, Müslüman Doğu'yu, Batı'nın üstüne çıkartmıştır.¹¹ İlmî gerçekler ve yeni fikirler bu ilim adamlarınca ortaya çıkarılıp sunulmuş ve daha önce işaret ettiğimiz Voltaire ve dengeli değerlendirme ve düşünceleri ile İslâm dünyasına insanlığın kültürel ve entelektüel tarihinde yüksek bir yer veren Edward Gibbon (1737-1794) gibi yazarlarca sentez edilmiştir. Bu şekilde hoşgörülü, ferasetli yönetici ve kanun koyucu olarak (Hz.) Muhammed hakkında bir efsane oluşmaktaydı.¹²

18. y.y., Müslüman Doğu'ya, gerçekten kardeşçe ve anlayan gözlerle baktı. Hakikatle bağdaşan bir iyimserlik ve dönemin gerçek dininin yayılmasına yardımcı olduğu bütün insanlardaki tabii bağışların eşitliği düşüncesi, şimdi insanlara, daha önceki çağların İslâm dünyasına yönelttikleri itham ve suçlamaları ciddî olarak gözden geçirme imkanını vermiştir. Zulüm ve vahşetin Doğu'da önlenmesinin güç olduğu doğru idi, ancak Batı bu noktada sitem ve serzenişin ötesinde miydi? Köleliğin Türkiye'de,

⁷ Bkz. Voltaire, Robertson, Herder. Krş. Schipperges, *Ideologie und Historiographie des Arabismus*, ss. 29, 34. Konu mümkün olan en geniş şekliyle İspanyol Cizvit Juan Andres (1740-1817) tarafından, yazanın *Origen, progresos y estado actual de toda la literatura* (İtalyanca baskısı, Parma, 1782-98; İspanyolca tercümesi, 1784-1806) başlıklı eserinde ele alınmıştır.

⁸ Daniel, *Islam and the West*, s. 288.

⁹ Müslümanlar ve oryantalistler, onun bakış açısındaki zaman zaman değişimin nadiren farkında olmuştur. Örneğin, *Mahomet* trajedisini *Essai sur les Moeurs*'un VI, XXVII ve XLIV. bölümleri ile karşılaştırınız.

¹⁰ Fück, age., ss. 108-24.

¹¹ Krş. P.Hazard, *La Crise de la conscience européenne* (1680-1715) (Paris, 1935), i. 22.

¹² M.Petrocchi, 'Il mito di Maometto in Boulainvilliers', *Rivista storica italiana*, Ix (1948), 367-77.

bir başka yerden daha ılımlı olduğuna ve korsanlığın Hıristiyanlarca da uygulandığına işaret edilmiştir.¹³ Despotizm içler acısı bir siyasî sistem idi, ancak araştırılabilecek ve diğer herhangi bir sistem gibi ekolojik ve sosyal sebeplere başvurularak açıklanması gereken bir husustur. Doğu'nun coğrafi şartları, despotizme oldukça uygun gelmiş olabilir. Diğer taraftan başka bir yerde zaman zaman gelişmiştir. Coğrafi faktörlerin önemine oldukça inanan Montesquie, Domitian'ı¹⁴, Eski İran Hükümdarı Sophy'nin öncüsü olarak zikreder.¹⁵ Orta Çağlarda insanları korkutan (başka bir yerde kararsız bir şekilde veya bilinçsizce etkileyen) cinsel konularda Müslümanların karşılaştırmalı geniş bir düşünceye sahip oluşu, erotizmi sürekli olarak besleyen bir toplum için oldukça çekici bir hal alıyordu. Aydınlanma Çağı'nda Müslümanlara, pek çoğu gerçekten Avrupalılara oranla daha üstün olmalarına rağmen, tıpkı diğer insanlar gibi bakıldı. Bu yüzyılın sonuna doğru değişik sebeplerle Doğu'da bulunan Thomas Hope, fanatizmin etkisi altında kalmadığı zaman Türk'ün, güvenilir olduğu kadar hayırsever olduğunu yazmıştır.¹⁶

Samimiyet ve tarafsızlık döneminin sonunda, şimdi daha akıllı ve yetenekli olan kahramanlar, 'en iyi Türk filozofu olarak ün yapmış çok meşhur bir derviş' ile çalışkan, ılımlı ve siyasete karşı ilgisiz yaşlı bir Müslüman'ın tavsiyesinin ardından huzuru Konstantinopol yakınlarında bulmaktadır. Doğu topraklarını dolaşan pek çok seyyah vardı ve bazıları misyoner olmaları sebebiyle, Doğu'da buldukları esnada kendileriyle kuşatılmış bir dünyada yaşayan dar görüşlü kimseler olmalarına karşılık, James Bruce, Carsten Niebuhr, H. Maundrell, R. Pocock, J. de la Raque, N. Savary ve Thomas Shaw gibi birkaç tanesi ilgi çekici bilgilerle geri dönmüştür. Bu bilgiler, önceki yüzyıldan Chardin ve Tavernier gibi şahısların uzun süredir okunan nakillerine ilave edilmiştir.

Lady Mary Wortley Montagu, Konstantinopol'un kadın dünyasına nüfuz etmiş; onu gizem ve efsanelerden uzak bir şekilde tanımlayıp açıklamıştır.¹⁷ Diğer taraftan, çoğunluğu Hıristiyan olan bazı Doğulu kimseler de Avrupa'yı ziyaret etmiştir. Konstantinopol'de İmparatorluk Sarayı'ndaki bir saatçinin oğlu ve İran'daki bir konsolusun akrabası -ki bunun oğlu Basra, Halep, Bağdat ve Trablusşam'da konsolosluk yapmıştır- olan genç J. J. Rousseue, Neufchâtel yakınlarında, kesinlikle bir Grek maceraperest ve Büyük Senyör'ün bendesi olan Kudüslü yüksek rütbeli sahte bir papaz ile karşılaştığında hiç şaşkınlık göstermemiştir.¹⁸ Avrupa âdet ve geleneklerinin tenkitçi bir anlatımını sunan Türk casusunun işlediği tema -ki bu tema Mısır'da uzun bir süre yaşayan G. P. Marana ismindeki Cenevizli bir maceraperest tarafından 1684'te başarılı bir kariyerle müthiş bir şekilde başlatılmıştı- Montesquieu'nun 1721 tarihli *Lettres Persanes*'ine yol açmıştır.¹⁹

Diğer taraftan A. Galland'ın başlattığı egzotik ve büyüleyici Müslüman Doğu vizyonundan büyük zevk alan pre-romantik eğilim, hâlâ güçlüydü ve William

¹³ Daniel, *Islam, Europe and Empire*, ss. 14 vd.

¹⁴ 81-96 yılları arasında yaşayan Bizans İmparatoru'nun adıdır. (Çev.)

¹⁵ *Esprit de lois*, iii, 9.

¹⁶ *Anastasius or Memoirs of a Modern Greek* (London, 1819), XXXII. bölüm, A.Buchon'un Fransızca tercümesi (Paris, 1844), s. 419.

¹⁷ Krş. Lewis, 'Some English Travellers in the East', *Middle Eastern Studies*, iv (1968), 296-315 ve Daniel, *age.*, ss. 13, 20 vd.

¹⁸ *Confessions*, IV. Kitap.

¹⁹ Hazard, *age.*, i. 20, 23 vd.

Beckford'un *Vathek* (1781)'i -ki yazarı 1788'de Madrid'de Muhammed isminde bir Müslüman gencin sevgilisi idi- ile bir şaheser ortaya çıkarmıştır. *Vathek*, Doğu'da uzun süreli seyahatleri ile iftihar eden büyük Kıpti Cagliostro'nun sembolü olduğu yüzyılın sonunu karakterize eden güçlü Bâtınlık eğilimi ile canlandırılmıştır. Biraz daha az fantastik estetizm, William Jones'u Doğu edebiyatına yönlendirmiş; ancak Voltaire ve pek çok kimse gibi William Jones, Arapça şiiri, örneğin klasik Grek-Latin vezinlerine dönüştürerek, mümkün olduğu kadar çok şekil ve muhteva olarak Avrupalı kriter ve kategorilerle sınırlamak zorunda kalmıştır. Halbuki Ansiklopedistler ile aynı çizgide olan realist, pozitivist ve universalist eğilim hâlâ çok güçlüydü ve Volney gibi bir şahsın anlayışını şekillendirmişti. Volney'in *Voyage en Syria et en Egypte* (1787)'i, siyasî ve sosyal konularda dikkat çeken bir tarzda ferasetli, dikkatli bir analiz şaheseri, şüpheli bir pitoresktir ve gerçeklerin müşahedesine adanmıştır. Volney, Doğu dillerini bilmekteydi, ilim adamlığı muhteşemdi ancak çağındaki olaylar ile ilgilenmekteydi. Övgüye layık *Description de l'Egypte* (1809-1822)'e yol açan Mısır seferinin planlanmasında kendisi önemli bir rol üstlenecektir. Bu eser arkeolojik, coğrafik, demografik, tıbbî, teknolojik ve (terimi önceden kestirerek) sosyolojik çalışmaların mükemmel ve etkili eşsiz bir koleksiyonudur. Volney, Doğu tarihinden çok iyi haberdardı fakat onu anlayabilmenin en iyi yolunun, çağdaş Doğu'yu gözlemlemekten başlaması gerektiği görüşünü taşımaktaydı. Konuşulan Arapça ile ilgili fiilî araştırmayı ilerletmeye teşebbüs etmiş ve Orta Çağ Arap dilcileri hakkında pek çok bilgiye sahip olduğu halde kendilerini yaşayan bir Arab'ın anlayabileceği hale getiremeyen ilim adamlarını tenkit etmiştir.

Zihnin mevcut olan ile meşgul oluşu ve nesnelerin gerçek oluşturulma yollarını anlama tutkusu, az da olsa sırf filolojik çalışmalara neden olmuş ve bu durum 18. y.y.in tümünde canlılığını yitirmiştir. İtalya'daki Assemanis'ler ve İspanya'daki Casiri'ler gibi Maruniler el yazmaları koleksiyonlarının kataloglarını yaptılar. XIV. Louis 1700'de ve Maria Theresa 1754'te temelde pratik bir amaçla tercümanları eğitmek üzere okullar tesis etti. William Jones 1784'te Hindistan'da ilk oryantalist ilim adamlarını cemiyetini, yani Bengal Asya Cemiyeti (the Asiatic Society of Bengal)'ni kurdu. Müslüman bölgesi olan bu yerde aynı şekilde Müslümanlar ile Hindistan dilleri ve edebiyatı ile ilgilenen Briton topluluğu vardı. 1800'de Doğu Hindistan Şirketi (the East India Company), pratik amaçlarla Kalküta'da Fort William Koleji'ni kurdu. Bunun himayesiyle çoğu yerli yazarlarca gerçekleştirilen, Farsça ve Arapça klasikler ile risaleler ve pratik nitelikteki diğer eserler yayımlandı ve tercüme edildi. Hindistan'ın dış bölgelerinde, Doğu bilgisi hâlâ temel bir gereklilik olarak düşünülmekteydi. Ancak 1820 dolaylarında batılılaşma temayülü hakim olmaya başlıyordu ve önceki tavrın artık gereksiz olduğuna hükmedilmişti; 1835'te Lord Macaulay bütün Hindistan okul sistemini İngilizleştirdi.²⁰

19.YÜZYIL: EGZOTİZM, EMPERYALİZM VE İHTİSASLAŞMA

19. y.y.da üç eğilim göze çarpmaktadır: diğer medeniyetleri tamamen hor gören faydacı ve emperyalist Batıcı üstünlük anlayışı; artan fakirliğin cazip hale getirdiği büyümlü Doğu ile ilgilenmekten zevk alan romantik²¹ egzotizm²² ve esas ilgisi geç-

²⁰ Krş. Fück, age., ss. 135-40; R.Schwab, *La Renaissance orientale* (Paris, 1950), ss. 208 vd.

²¹ 19. y.y. başlarında Batılı Avrupa sanat ve edebiyatında romantizmin hakim olmaya başladığı dönem.(Çev.)

²² Başka ülkelere ait olanları benimseme eğilimi anlamına gelmektedir.(Çev.)

miş dönemlerde olan ihtisaslaşmış ilim adamlığı. Dış görünümlere rağmen üç eğilim, birbirine karşı olmaktan daha çok birbirini tamamlayıcıdır.

Romantik egzotizm, Batı ile Doğu arasındaki ilişkilerden değil, artık acayip ve garip şeyleri şiddetle arzulayan Batılı duyarlıkların içsel transformasyonundan kaynaklanmıştır. Yabancı olan, aynı zamanda her zaman tuhaf olarak görünmüştür. Ancak şimdi en çok olağandışı olanda bulunan bir memnuniyet ve haz alma söz konusu idi. Sözde ilkel şiiire karşı sevgiyi barındıran İngiliz pre-romantisizmi bundan teşekkül etmiştir ve bu atmosfer William Jones'un ilgilerine yön vermiş olmalıdır. Aynı şekilde diğerleri arasında Doğu edebiyatına karşı derin bir ilgi duyan ve tarihî sentez alanındaki çalışmaları Müslüman katkısını ilk sıraya koyan, Arapları 'Avrupalıların öğretmenleri' olarak belirleyen Herder (1744-1803)'in ait olduğu Alman *Sturm und Drang* da aynı şekildedir. Ancak egzotik dünyaları bilme ve anlama arzusu uzun süre, başka yerlerde olduğu gibi Doğu'da da, en başta, bütün zamanların ve mekânların insanını araştıran kimselerin klasik, üniversalist yaklaşımına bağlı kalmıştır. Goethe'nin (Hz.) Muhammed'i öven şiirleri ve özellikle 1774 tarihli *Mahomets Gesans*'ı, mukayese edilemeyecek tarzda Voltair'in *Mahomet* (1742)'inden daha şiirsel; ancak daha az mahallî renk içermektedir. Kırk seneden fazla bir süre sonra, 1819'da Goethe *Westöstlicher Divan*'ını yazdı. Bu çalışma on iki *nâme*'den oluşmaktaydı ve başlangıcı yazarın, Hızır'ın memnuniyetinde gençliğini tekrar elde edeceği Doğu'ya 'Hicret' e çağrı ile başlamaktadır ve ilmi notlar ile çok geniş oryantalist yorumlar ilave edilmiştir. Her zaman olduğu gibi anlaşılır ve açık olan Goethe, kendisinin bir yabancı olduğunu gösteren özel aksanının yanı sıra, bastırılmayan Avrupalı menşeinin ortaya çıkmasına izin vermesinden dolayı kendisini özür dilemeye zorlanmış hissetmiştir.²³ Oryantalist Merx, Goethe'nin Doğu'sunu 'bütünüyle icat edilmiş vehimler' olarak ilan ettiğinde, oldukça ileri gitmiştir. Zira, H. Lichtenberger'in dediği gibi, 'o, ne Doğu'yu ve ne de Batı'yı değil ancak sezgiyle bulduğu insanı, diğerinde olduğu kadar çok tasvir etmeyi kastetmiştir.'²⁴ (Romantizm döneminde Batı'nın Doğu'yu anlayışındaki gelişiminde rolü olan bir şahsiyet olarak Goethe konusunda ayrıca bkz. VII.bölüm, s. 342-343)

Gerçekten bir Rönesans gibi gözüken oryantalist çalışmaların yeniden rağbet görmesi, Romantiklere materyal zenginliği sağlamıştır. Bununla birlikte ilmi oryantlizmin kökü, Aydınlanma Dönemi'nin kaygılarından kaynaklanmıştır. Avrupa'da, Yakın Doğu'nun medeniyetleri ve dillerine kayda değer bir giriş yapmak isteyen herhangi bir kimse, Langles'in teşvikiyle gerçekleşen Mart 1795 Konvansiyonu ile Paris'te kurulan Yaşayan Doğu Dilleri Okulu (Ecole de Langues Orientales Vivantes)'na yönünü çevirmiştir. Langles, Doğu dillerinin edebiyat ve bilimin gelişmesine yapabileceği katkısı vurgulamadan önce, pratik faydalılığa çok özel bir önem vermiştir.²⁵ Paradoksal olarak buradaki büyük öncü, geçmişin değerlerine sıkıca sarılan ve örneğin Port Royal anlayışıyla 'genel gramer' tarafından tanımlandığı gibi, dilbilimselleri soyut üniversalizm çerçevesinde tanımlayan bir Legitimist²⁶, Jansenist²⁷ ve pozitivist olan Silvestre

²³ Bkz. yazarın *West-östlicher Divan. Noten und Abhandlungen, Einleitung*.

²⁴ Lichtenberger, Introduction to the edition with French translation of the *Divan* (Paris, 1940); krş. Schwab, age., s. 386.

²⁵ Fück, age., s. 141.

²⁶ Fransa'da Bourbon Krallığı taraftarı olan kimse. (Çev.)

²⁷ 18. y.y.da Katolik kilisesinde gelişen hizipleşmenin sonucunda ortaya çıkan bağımsız küçük bir Katolik kilisesi mensubu olan kimse (Çev.)

de Sacy idi. Sacy, bütün Avrupalı Oryantalistler'in üstadı ve Paris de, Yakın Doğu çalışmalarında uzmanlaşmak isteyen herkesin Mekke'si oldu.²⁸ Sacy, sonuçlara ulaşma konusunda oldukça ihtiyatlı ve metinlerin açıkça örneklendirmediği herhangi bir şeyi ileri sürmemeye konusunda endişe duyan dikkatli ve titiz bir filologdu. Pozitivist kelimesi icat edilmeden önce bir pozitivist idi ve Avrupalı mütehasşislar dünyasına, Jansenist olmasının kendisini önceden taraftar yaptığı şiddetli Purizm'i²⁹ empoze etmiştir. Bu tavra şimdi yöneltilen tenkitler, onun döneminde de görülmüştür. Bu tavrın beslediği dar görüşlülük (ancak bu, en azından onun kaçınılmaz bir sonucu değildi, zira çok sayıdaki güçlü ve yetenekli taraftarı bundan kurtulmuştu) Volney ve daha sonra Renan'ı tahrik etti. İlmî purizm yönünü geçmişin problemlerini şimdiki dünyanın problemlerinden ayrı tutmaya, geçmişin zaman zaman yanlış anlaşılmasına çevirdi. Ayrıca çoğu zaman, kendi çevresinde yaygın olan fikirlerin şuursuz bir şekilde kabul edilmesine yol açtı. Sentez çalışmasındaki cüretkar sonuçların reddi daha anlamsız bir agnostisizme veya etkileyici ilim adamlığının prestiji ile olduğu gibi teminat altına alınan zımnî ideolojilerin eleştirel olmayan ilanına ve yayılmasına yol açabilirdi. Ancak bu, ilmî gelişmenin sadece zorunlu avantajları ve istisnâ niteliklerinin diğer tarafı idi. Sacy ile birlikte parlak ve maharetli sentez sahibi öğrencilerinin ortaya koyduğu güvensizlik, diğer taraftan bazen belirli geçerli ve önemli teorilere karşı haksızlık, güvenli bir esas üzerine yeni üst yapılar bina etmenin gerekli bir şartı idi.

Diğer bir şart, 18. y.y.da Fransa ve İngiltere'de ulaşılan teoloji ile bütün bağların nihaî olarak koparılması idi. Paris ve Viyana'daki tercümanların yetiştirilmesi, eğitimi teolojik engellerden kurtarmaya götürmüş ve Paris Doğu Dilleri Okulu (Paris School of Oriental Languages)'nin kuruluşuyla sonuçlanmıştır. İhtilalci Fransa'nın coşkusıyla oluşturulan bu okul, dindar Silvestre de Sacy'in himayesinde ilmî ve seküler bir oryantalist kurum modelini ortaya koymuştur. Almanca konuşan ülkelerde, üniversiteler hâlâ teologlar tarafından kontrol edilmekte olup, seküler oryantalistizm başlangıçta amatörler tarafından uygulanmıştır. Onların başında üretken Josef von Hammer-Purgstall (1774-1856) gelmektedir. Josef, Viyana Oryantalist Akademisi (Vienna Oriental Academy)'nin bir öğrencisi ve profesyonel bir tercüman idi. Filolojik dikkat ve duyarlılıktan yoksun, fakat Avrupa'da ilk özel oryantalist dergiyi, *Fundgruben des Orients* (1809-1818)'i tesis ederek, Doğu bilgisini popüler hale getiren benzeri görülmeyen bir kimse idi. Bu dergiye bütün Avrupalı oryantalistler ve bazı Doğulu ilim adamları katkıda bulunmuştur. Von Hammer, ilgisini, geçmiş ve şimdiki zaman arasında eşit olarak paylaşmıştır.

Objektifliğe, uzmanlık isteyen zahmetli çalışmalara müracaat, kapitalizmin benzeri görülmemiş bir endüstriyel gelişmeyi telkin ettiği bir toplumun ve bilimsel araştırmanın derin bir şekilde organize edildiği bir dönemin daha derin eğilimleri ile uyuşmaktaydı. Silvestre de Sacy'in öğretisinin bütün Avrupa'da başarılı olması, uzman kurumların gelişmesi olduğu gibi, aynı zamanda bu uyuşmanın bir yansımasıdır. 1821'de Paris Asya Derneği (Paris Asiatic Society) kuruldu ve 1823'te kendi dergisini, *Journal Asiatic*'i başlattı. 1834'te *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* ortaya çıktı. Dergiyi çıkaran kurum, 1823'te kurulmuştur. Düzenli olarak yayımlanan *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 1839'da Hindistan'da William Jones'un grubunun çıkardığı *Asiatick Researches*'ün yerini aldı. 1841'de Bombay Şubesi kendi dergi-

²⁸ Fück, age., ss. 140-58; H.Dehérain, Silvestre de Sacy, ses contemporains et ses disciples (Paris, 1938).

²⁹ Fransa'da başlayan, dilde aşım dikkat ve titizliği öngören akım. (Çev.)

sini neşretti. 1842 yılı, kendi dergisi de olan Amerika Oryantalist Derneği (American Oriental Society)'nin kuruluşuna şahit oldu. 1849'da Leipzig'de *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* başlatıldı. Bu dergi iki yıl önce kurulan Alman Oryantalist Derneği (German Oriental Society) tarafından yayımlanmıştır. Rusya'nın, 18. y.y.ın ikinci yarısından itibaren batılılaşması, belirli oryantalist çalışmaların gelişmesine sebep olmuştur. 1804'ten itibaren üniversite düzeyinde Kharkov'da Doğu dillerinin öğretimi genişletilmiş ve bunun ötesinde Müslüman bölgesinde yer alan Kazan'a kadar yayılmıştır. Rus devletinin Müslümanlara yönelik iç siyaseti, Kazan'daki bu merkezin öneminde hızlı bir gelişmeyi sağlamıştır.³⁰

İşte oryantalizmin menşei bu şekildeydi. 'Orientalist' terimi İngiltere'de 1779'a doğru ve 'Orientaliste' terimi Fransa'da 1799'da ortaya çıktı. 'Orientalisme' terimi, 1838 tarihli *Dictionnaire de l'Academie Française*'de yer almaktadır. Artık Doğu'yu araştırmaya adanmış özel bir bilim dalı fikri destek topluyordu. Ancak sadece Doğu'nun bir ülkesi, halkı veya bölgesi ile ilgilenecek kurumlar veya dergileri kurmayı haklı çıkaracak yeterli mütehassis yoktu. Bunun yerine dergi ve kurumlar ayrı sahaları kapsamakta ve hepsini aynı derinlikte ele almamaktaydı. Bu sebeple ilim adamı 'oryantalist'di. 'Oryantalizm' kavramı, daha çok derinlikte bir araştırmaya ve aynı zamanda geri çekilme ve kısıtlamaya işaret etmektedir. 18. y.y. Sentez çalışmalarında Doğu ve Batı, universalist bir görüşün tezahürleri olarak yan yana durmuştu. Artık orijinal metinlerin ön çalışmaları olmadan Doğu'nun ciddî olarak tartışılmayacağı anlaşılmıştı. Bu tartışma karşılık olarak yerli diller konusunda derin bir bilgiyi gerektirmekteydi. Elde bulunan materyalle, metinlerin edisyon ve tercümesi, bilimsel olarak planlanmış sözlükler ve dil bilgilerinin toplanması, nakilci tarihin yorumlanması ve benzerlerini içeren bu ön çalışma, çok büyük bir faaliyet olarak görülmüştür. Mütehassıslar oldukça genel fikirler taşıyor olabilirdi, ancak mümkün olduğu kadar bunları ilmî çalışmalarından uzak tutmaları gerekiyordu. Mütehassıslara, kendi özel alanları dışındaki ilmî eğilimlerden haberdar olacakları çok az bir zaman bırakılmıştı.

Edebî ve sanatsal oryantalizmi, şüphesiz Müslüman Doğu ile ilgili olaylar, özellikle 19. y.y.da Batılı siyasetçilerin büyük problemlerinden birisi olan 'Şark Meselesi' teşvik etmiştir. Romantik egzotizmin temelleri, Byron'u cezbeden Grek Bağımsızlık Savaşı'ndadır (Byron, 1824'te bu savaşta öldü) ve bu savaş ilk oryantalist resmin (Delacroix'in, aynı yılda sergilenen *Le Massacre de Scio* adlı tablosunun) konusu olmuştur. Bu tabloda ve Victor Hugo'nun şiir koleksiyonu yani *Les Orientales* (buradaki ilk şiir 1825 tarihidir)'inde halk imajında gelişen ve uzun süre devam eden Romantik Doğu imajı, bütün esaslarıyla yer almaktadır. Bunlar renk cümbüşü, görkem ve vahşî gadarlık, harem ve saray, kesik başlar ve çuvallar içinde İstanbul Boğazı'na atılan kadınlar, Akdeniz'e özgü yelkenli kayıklar ve hilâl sancaklı iki direkli gemiler, gök mavisi kubbelerin yuvarlaklığı ve minarelerin süzülerek yükselen beyazlığı, vezirler ile odalıklar ve hadımlar, palmiyeler altındaki serin pınarlar, boğazları kesik gayr-i müslimler, savaşta üstün gelenlerin doymayan ihtirasına maruz esir kadınlardır. Bunun gibi oldukça renkli resimler, Heine'nin önceden keşfettiği gibi barışçıl Batılı burjuvaların

³⁰ Krş. V.V.Barthold, *La Découverte de l'Asie*, Fransızca tercümesi (Paris, 1947), ss. 264 vd.; Fück, age., ss. 155, 195 vd.; B.M.Dancıg, 'Iz istorii izuceniya Bliznegio Vostoka v Rossii', *Ocerki po istorii russkogo vostokokovedeniya*, iv (Moscow, 1959), 3-38; I.Yu Krackovski, *Ocerki po istorii russkoy arabistiki* (Moscow-Leningrad, 1950), ss. 73 vd., O. Mehlitz tarafından yapılan Almanca tercümesi, *Die russische Arabistik, Umriss ihrer Entwicklung* (Leipzig, 1957), ss. 69 vd.

daha derin içgüdülerine, kasvetli duyumculuğuna, şuursuz mazoşizmine ve sadizmine ucuz bir tatmin sağlamaktadır. Batılılar bizzat Doğu'ya gittiklerinde bile aradıkları imaj buydu; gördüklerini insafsızca seçip ayırıyorlar ve zihinlerine önceden yerleşen tablo ile uyuşmayanları yok sayıyorlardı.

Gelişme safhasında Avrupa duyarlılığı ile çınlayan bu imaj, aynı zamanda gerçek bir durumu yansıtmıştır. 19. y.y.da Müslüman Doğu hâlâ bir düşman, ancak mağlubiyete mahkûm bir düşmandı. Doğu ülkeleri büyük bir geçmişin yok olan şahitleri gibiydi; bir kimse, yok oluşlarını hızlandırmak maksadıyla siyasetçilerin ve iş adamlarının yapabildiklerini yerine getirmeleri dolayısıyla aynı zamanda onları övme lüksünden hoşlanıyor olabilirdi. Bu yok olan şahitleri kurtarma veya modernize etme ihtimali hiçbir gayret uyandırmadı. Modernizasyon sürecinde, kendilerine cazibe kazandıran egzotizm esintisini kaybetmiş olabilirler. Ancak bununla birlikte, Orta Çağlarda Doğulu kimseler, Batılılar ile aynı düzeyde vahşi bir düşman olarak kabul edilmiştir. 18. y.y. Aydınlanması ve sonuçta oluşan Fransız İhtilali ideolojisinde Doğulu, maskesi altında esas olarak bir insandı ve şimdi o, kendi özgüllüğüne hapsedilmiş ayrı bir yaratık ve bir küçümseyen övgü objesi oldu. Böylece *homo islamicus* kavramı doğdu ve hâlâ yıkılmaktan uzaktır.

Her biri kendisine ayrılmış alanda gelişen farklı medeniyetlerin var olduğu teorisini evrensel olarak kabul edilmekteydi. Her bir medeniyete, özel tabii bir mahiyet bahşedilmişti. Bu tabii mahiyeti araştırma, yakın dönemleri incelemeyi bırakma ve medeniyetlerin 'en saf' karakteristiklerini gösterdikleri zaman sayılan 'klasik' dönemlerde uzmanlaşma konusunda ilim adamlarının artan eğilimlerinin sebebini açıklamıştır. Bu eğilim, 19. y.y.da favori arayışlar olan dinler tarihi ile tarihsel ve mukayeseli dil bilimleri gibi iki beşerî bilimle yoğunlaştırılmıştır. Seküler rölativist çoğulculuk ile Hıristiyan düşünce tekeli arasındaki çatışmadan doğan dinler tarihi, hem geçmiş ve hem de şu andaki Hıristiyanlığa alternatifler olarak Doğulu dinlerin araştırılmasına büyük bir ilgi uyandırmıştır.

Tarihî ve mukayeseli dil bilimlerin ortaya çıkardıkları, dile, gerçekte her bir özel dile anahtar bir rol kazandırdı. Bir milletin kendi dili ile ve o dilin karakteristikleri ile tanımlanabileceği kabul edildi. Biyolojik evrimcilik ve fizikî antropoloji biliminin oluşumu, ilgiyi ırkların sınıflandırılması üzerinde yoğunlaştırdı. Irklar, özellikle yüksek ve etkili bir bölümü haiz temel güçler olarak sayıldı. Dar alanda uzmanlaşma, giderek sadece bu ilimlerin yaptığı katkıların doğru bir şekilde takdir edilmesini gizleyebildi. Bu ilimler diğer alanlarda, sadece en basitleştirilmiş, mekanik biçimlerde mütehassıslara kavuştular.

Mütehassıslarca bir araya getirilmiş büyük doküman yığını ve değerli bilgi parçalarına rağmen, iki bilgi akımı arasında sürekli genişleyen bir sapma vardı. Bir taraftan mütehassısların bilgisi derin idi fakat değişmez, temelli bir tesirin atfedildiği ancak günümüzde kaybolmuş bir kültürel bütünlük görüşü üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu tesir, yönünü zamanının en genel fikirlerinden almıştı. Bu fikirler dinler tarihinin, tarihsel dil bilimlerinin ve fizikî antropolojinin bulgularını din, dil ve ırkın gücünün engin yüceltiminin popüler hale getirildiği biçimiyle nakletmiştir. Diğer taraftan, bu toplumlarda var olan çağdaş hayatın problemleri tacirler, seyyahlar, diplomatlar ve ekonomistlerin fiilî gözlemine bırakılması daha uygun olan önemsiz bir konu olarak kabul edilmiştir. 18. y.y.da teorik bilgi, pratik insana şimdiki zamanı anlamada yardımcı olmaya kalkışmışken, 19. y.y.da ve 20. y.y.ın başlarında, bu alana müdahale ettikleri

nadir durumlarda ilim adamlarının, bilimden ziyade mevcut ön yargıların etkisinde kalmaları sebebiyle, çok genel bir biçimde, faydadan çok zarar verdikleri söylenebilir.

Uygun şartlar oluştuğunda gelişmeye müsait toplumlar şeklinde görülen Müslüman Doğu ülkeleri hakkında daha az sistemli görüşler, şartlar aşağı yukarı elverişli olduğu zamanlarda prensip olarak devlet adamları, teknisyenler ve ekonomistler arasında bulunur. Anti-İngiliz siyaseti çerçevesinde Fransa'da bir miktar gayret uyandıran Muhammed Ali'nin idaresindeki Mısır hakkında durum bu şekildeydi. Estetik egzotizm, takipçilerinin çoğunu geçmişin nostalgisine ve Avrupalılaştıran modernleştirme korkusuna sokarken, söz konusu ülkelerle samimi ve tutkulu ilgileri sebebiyle diğerlerini, gelişmeyi tercihe ve bu sebeple oralarda meydana gelen hareketlere daha çok dikkat etmeye götürmüştür. İşte burada yine izlenen yollardan bir ayrılma söz konusu idi ve bu egzotizmin Avrupalı anavatanı (öncelikle Lyautey, L. Massignon, T. E. Lawrence'in) sayesinde, mümkün olan bütün aracı durumlar ve insan hayatının gidişindeki durum değişiklikleriyle meydana gelen arzu edilen gelişmeyi tasavvurdan, bu ülkeye muhalif bir duruşa (W. S. Blunt) kadar pek çok yol açıldı. Dönemin genel olarak kabul edilen görüşlerinin tesiri, fikirlere farklı bir dönüş ve değişiklik verdi. Orta Çağ formlarına kısmî ve modifiye edilmiş bir dönüşle İslâm ve Arap dünyasının yeniden oluşumu plan ve projeleriyle W. S. Blunt, daha sonraları takdir edilip özümzenecek ve ilk Müslüman ve Arap milliyetçiliğinin ilk teorisyenleri tarafından benimsenecek olan çok değerli materyal sağladı.

Özellikle 19. y.y.'nin ortalarından sonra, Avrupalının Doğu imajını şartlandırmada rol oynayan en büyük olay, emperyalizm idi. (Bu tarihî eğilimin daha önceki arka planı için bkz. IV.Bölüm, s. 200 vd.) Doğu, geri kalmışlığa batarken, Avrupa'nın ekonomik, teknik, askerî, siyasî ve kültürel üstünlüğü karşı konulamaz bir hale geliyordu. Doğrudan kolonileştirme alanı Rusların yararına olarak Orta Asya'ya ve özellikle Mısır ve Tunus'un 1881'de işgal edilmesinden sonra İngiliz, Fransız ve İtalyanların yararına Mağrip ve Osmanlı Devleti'nin doğusuna doğru yayılıyordu. Tamamen fiilî sebeplerle İran ve Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın hakimiyet ve denetimi altında kalan yerler haline geliyordu. Bütün bunlar sadece, kaçınılmaz bir şekilde, daima var olan ancak şimdi oldukça önemli derecede küçümseyici bir renk alan tabii Avrupalı egosantrikliğini cesaretlendirebilmiştir. Bir Avrupalı perspektifinden çağın universalist ideolojisinin öncülük ettiği bilinçsiz 18. y.y. olaylara bakışı, Avrupalı olmayan halklara ve kültürlere saygı duymuş ve haklı olarak evrensel insanî karakterleri, onların tarihi gelişiminde veya çağdaş toplum yapılarında bulmuştur. Bunu yaparken bu halk ve kültürlerle, sadece oldukça yüzeysel özel farklılıklarla, Avrupalı medeniyet olarak aynı temel esasları veren tenkit öncesi bir saflıkla yaklaşmıştır. 19. y.y.'nin bilinçli, teorik Avrupalı egosantrikliği, karşıt hatayı işledi. İndirgenemez özgüllük bütün düzeylerde varsayıldı; evrensel özellikler ve motifler göz ardı edildi veya yalanlandı. Üstelik Doğulular bizzat bazı durumlarda, en yapay yönlerinden başlayarak Avrupa modelini benimsemeye ve diğer durumlarda, çoğu zaman kendi içlerinden yenilenmiş olmalarına rağmen kültürlerinin en arkaik değerlerine sarılarak bu modeli tamamen reddetmeye başladı. İlim adamları klasik çağlar ve bu dönemlerin kültürü ile çok yakından ilişkili olan hususlara dair daha çok sayıda ve daha çok derin özel çalışmalar yaptılar. Günümüzde devam eden etkilerinin bütün belirtilerine anlaşılabilir haz ile işaret ettiler ve bilinçli veya

bilinçsiz sık sık, bu tür bir sunumu, geçici olarak ilmî otoriteleri ile teminat altına aldılar.³¹

Müslüman dünyanın kendisini içinde bulduğu küçük düşürücü durum, Hıristiyan misyonerleri cesaretlendirdi ve onlara yeni yollar açtı. Tabii insanî eğilimler ve hatta çağdaş bilimin genel fikirleri çerçevesinde, tıpkı Müslüman dünyanın başarısızlıklarını İslâm'a atfettikleri gibi Avrupalı milletlerin başarılarını, Hıristiyanlık dinine atfettiler. Hıristiyanlığın tabii olarak gelişmeye uygun olduğu ve İslâm'ın kültürel durgunluk ile geri kalmışlık anlamına geldiği yanlış yere iddia edildi. İslâm'a karşı olabildiğince şiddetli ve sert bir şekilde saldırıldı ve Orta Çağların argümanları güncel süslemelerle canlandırıldı. Özellikle İslâmî dinî tarikatlar (menşeleri konusunda bkz. 8. Bölüm, s. 378-379) barbar bir kin ve nefret medeniyetinin canlandığı tehlikeli kuruluşlar ağı şeklinde sunuldu.³² Paradoksal ve anlamlı bir şekilde benzer sonuçlara, Voltair'in çizgisindeki ruhban sınıfı karşıtlarınca varıldı. Voltaire ruh hürriyeti, mantık ve güzellik içeren ibadet ve Avrupalı büyüklük kaynağına dayanan bir medeniyet olan Helenizm'in mezihmetlerini övmüştür. Helenizm hoşgörü taşımayan sertlik, skolastik dogmatizm, fundamentalizm, güç kaybeden fatalizm ve plastik sanatları hor görme ile sonuçlanan Sâmi mahiyete karşıt olup, Sâmi öze Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'ın bütün ortak yanlışlıkları atfedilmiştir.³³

Pan-İslâmizm tıpkı Sarı Tehlike (the Yellow Peril) gibi, insanların zihninden gitmeyen bir hayali nesne idi. Sadece mahallî hislerden kaynaklanan herhangi bir anti-empyralist gösteri bile Pan-İslâmizm'e atfedildi. Aynı kelime bir egemenlik teşebbüsünü, saldırgan bir ideolojiyi, dünya ölçeğinde bir komployu telkin etti. Popüler basın, popüler edebiyat ve çocuk kitapları sebebiyle bu görüş, büyük oranda Avrupalı zihinlere nüfûz ediyordu ve özellikle ilim adamları arasında, hükümetlerin sömürgeci politikalarını yönlendiren kimselere, sözüm ona yeterli tavsiyeyi sunmak üzere başladıklarında etkili oluyordu. Snouck Hurgronje veya C. H.Becker gibi çağdaş araştırmalara en büyük önemi veren ve az veya çok Pan-İslâmizm'den etkilenmiş olan ilim adamları, bununla birlikte, daha çok veya daha az düzeyde incelikle analiz ederek Pan-İslâmizm'i, reaksiyoner bir hareket olarak görmeye yöneldiler.³⁴ Bu ilim adamları, yaygın olarak kabul edilen bütün mitlere taraftar olmamakla beraber, yine de, aslında gevşek ve yaygın bir şekilde birbirinden uzak eğilimlerde gerçekten var olandan daha çok birlik ve düzen görmeye meylettiler.

Buna karşılık mütehassısların çoğunluğu bu problemlere hiç ilgi göstermediler ve kendi bilgi dalları dışındaki konular ile ilgilenmek zorunda kaldıkları her durumda, dönemlerinde geçerli olan görüşleri benimsemekle yetindiler. Onların bu uzmanlıkları, kendi ruh ve metotları içinde ancak yavaş bir şekilde gelişti. Filolojik eğilim, tartışıl-

³¹ Daniel, *Islam, Europe and Empire* isimli eserinde diğerlerinden daha doğru bilgi ve alıntılar vermektedir. Ancak izahlar konusunda, A. Hourani'nin *Middle Eastern Studies*, iv, (1968), s.325 vd.daki kitap tanıtımındaki önerilerine göre eseri tashih gerektirmektedir.

³² Lyons Society of African Missions'ın üyesi Father Rouquette'nin *Les Sociétés secretes chez les Musulmans* (Paris-Lyons, 1899), göze çarpan önemli bir eserdir.

³³ Bir takım tereddütlerle birlikte Renan bu görüşe meyletmektedir. Özellikle bkz. 29 Mart 1883'te Sorbon'da verdiği *L'Islamisme et la science* (Paris, 1883) başlıklı meşhur konferansı. Bu eğilim, *La Pathologie de l'Islam et les moyens de le détruire* (Paris, 1897) başlıklı kitapta kendisini D. Kimon şeklinde isimlendiren militan bir anti-semitik Grek olan ve aynı zamanda bir anti-Yahudi kitabı, *La Politique israelite, étude psychologique* (Paris, 1889)'in yazarı olan Kimon tarafından ince bir şekilde en uç noktasına götürülmektedir.

³⁴ Krş. J.-J. Waardenburg, *L'Islam dans le miroir de l'Occident* (Paris-The Hague, 1963), ss. 102-106.

maz destek ve nüfûzunu Doğu dünyası araştırmalarında sürdürdü. Araştırılacak malzeme toplandı. Araştırma metotları giderek daha titiz ve dikkatli hale geldi. İlim adamları arasındaki ilişkiler, birincisi 1873'te Paris'te gerçekleştirilen uluslararası toplantılar gibi bağlantılar sebebiyle özellikle uluslararası ölçekte arttı ve daha organize hale geldi. Bununla beraber toplumlar, kültürler ve fikirlerin analizi sadece seçkin birkaç ilim adamının anlayışı sonucunda gelişti.

Sosyal bilimlerin yavaş yavaş ortaya çıkışı, bu tabloyu biraz değiştirdi. Sosyoloji, psikoloji, demografi ve siyasal ekonomi, kendi çalışmalarına yararlı olacağını fark etmemiş olan Müslüman Doğulu pek çok mütehasıs tarafından bilinmiyordu. İlk sosyologların diğer dünyalar arasında Müslüman dünyaya, kendi ilgileri alanına girenler gözüyle baktıkları doğrudur. Fakat onlar ne klasik Müslüman dünyayı ve ne de modern Müslüman dünyanın arkaik tarz ve geleneklerini kastetmiştir. Genel sosyologlar, bilgilerini İslâmcılardan aldılar ve övgüye değer bir dikkatle, hakkında az bilgileri olduğu alana çok fazla girme riskinden kaçındılar. Müslüman halkların etnografyası yeni ve enerji dolu ilim dallarının tesirinin oldukça belirgin olduğu alandı ve bu alan, E. Doutte'nin (örneğin onun *Magie et religion dans l'Afrique du Nord*, 1908) ve E. Westermarck'ın (örneğin *Marriage ceremonies in Morocco*, 1914) eserleri gibi değerli çalışmaları meydana çıkardı.

Sosyal yapılar ve gelişimleri ile ilgili detaylı teorik model olmayışı, başka bir yerde olduğu gibi tarihi, oryantalizm alanında da sadece tanımlayıcı bir ilim düzeyinde tutmuştur. Bununla beraber, (Arabistan'ı dolaşan seyyah Carsten Niebuhr'un oğlu) B. G. Niebuhr ve Leopold von Ranke'nin kaynak analizini ortaya koymuş olmaları şeklindeki tenkitçi enerji, tarihe taze bir hayat vermiştir. G. Weil, A. Sprenger, R. Dozy ve M. Amari gibi oryantalist tarihçiler aynı metodu izlediler; hakikatlerin tesisinde titiz, ilgili tarihî gerçeklerin mahiyeti konusunda prensip olarak açık fikirli, fakat aslında olayların gelişimini anlama konusunda zamanlarında genel olarak geçerli olan fikirlerden etkilenmişlerdi. Böylece (*Das Leben und die Lehre des Mohammed* (1861-1865)'de ortaya koyduğu tenkitçi yaklaşımı ile Peygamber'in tarihini gözden geçiren) Sprenger, dönemin Hegelci anlayışından etkilenmiştir. Alfred von Kremer (1828-1829) şüphesiz, İslâm tarihini bir bütün olarak gören ilk mütehasıstır. Kremer'in bunu sunuşu, her çağa hakim olan fikirlerin tesiri öğretisi etrafında oluşturulmuştu. Bu durum, 'İslâm'ın sosyal ve dinî sistemini anlama anahtarını' sağlayacaktı.³⁵ Mütehasısların çoğu, çoğunlukla zımnî olan dinî ve tasavvurî faktörün üstünlüğü genel görüşüne bağlı kaldı. Tarihî analizlerini, sosyal gruplar arasındaki anlaşmazlıkların uluslararası dinamikleri üzerine bina eden Fransız tarihçileri okulunun, ana hatları belirli ihtilafların, ırklar ve dinler arasındaki ihtilaflar olduğu oryantalist alanda hiçbir tesiri olmamıştır. Böylece Şiilik, genellikle Sâmi İslâm'a karşı Ârî Fars ruhunun bir reaksiyonu olarak açıklanmıştır.

Bununla birlikte, filolog H. Grimme, döneminin sosyal çatışmalarının tesiriyle, *Mohammed* (1892-1895)'inde, (Hz.) Muhammed'in hayatındaki sosyal faktörleri, ancak oldukça özet bir şekilde araştıran ilk kimsedir. Bir teolog olan, İncil ve Kadîm İsrail tarihi hakkındaki tenkitleri ile şöhret kazanan J. Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (1901)'inde, İslâm'ın ilk dönemlerindeki dinî hizipleşmenin tezâhürünün siyasal ve sosyal çatışmaların dinamizmini açığa çıkardığını göstermiştir. C. H. Becker, *Islamstudien* (1924-1932)'inde aynı yolu takip etme durumunda

³⁵ *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* (Leipzig, 1868, yeni basım, Hildesheim, 1961), s. xvii.

kalırken, L. Caetani (örneğin *Studia di storia orientale* (1914)'de), ekonomik faktörleri çağrıştırmada çok daha ileri gitmek durumunda kalmıştır. Aynı şekilde 20. y.y.in başında, dönemin revaçtaki kaygılarının tesiri altında kalmış, dönemin eklektik pozitivizmini sorgulayan bazı eğilimler vardı. Bu eğilimler eklektik pozitivizmin yerine, sosyal yapının ve sosyal dinamiklerin genel bir teorik analizini koymaksızın, sadece basit bir şekilde muasır Avrupa dünyasının hakim olan faktörlerini basit bir şekilde takdim-tehir ile vurgulamıştır. Mütahassısların çoğu, bu teşebbüslere daha şüpheli bir şekilde reaksiyon göstermiştir. Bu teşebbüslerin bazıları gerçekten aşırı ve tenkite açık iken, mütahassıslar ihtiyatlı davranarak agnostik kalmışlardır.

AVRUPA ETNOSANTRİZMİ³⁶ SARSILIYOR

1914-1918 Savaşı, diğerlerinde olduğu gibi bu alanda, aynı çizgiler üzerinde devam eden belirsiz gelişmeye inanan Avrupa medeniyetinin kendine güvenini ve bu münasebetle de Avrupa etnosantrizmini sarsmıştır. Doğu'da Arap ayaklanması, Türkiye'de Kemalist akım, eski Rus İmparatorluğu'nun farklı milletlerinin çalkalanması, Hindistan ile Endonezya ve diğer yerlerdeki ayaklanmalar -ki bunların hepsi Jön Türkler ve 1908-1914 İran Devrimleri ile aynı çizgide idi- Avrupa hegemonyasının sorgulanabileceğini göstermiştir. Savaşın ertesinde, O. Spengler'in göz kamaştırıcı çalışması *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922) yayımlandı. Daha spesifik bir konuda Amerikalı Lothrop Stoddard *The Rising Tide of Color against White World Supremacy* (1920)'yi yazdı. Aynı yazar 1921'de *The New World of Islam* başlıklı önemli bir kitap ortaya koydu. Mütahassis olmayan bu siyaset yazarı iyi bilgilendirilmişti ve ırkçı bakış açısını inkâr etmeden önemli değişikliklerin, büyük oranda Batılı tesirlerin sonucu olan 'görülmemiş bir yeni Doğu'yu oluşturmada olduğunu gösterdi. İleri sürdüğü yeni imaj, temel olarak gizemli, kök olarak farklı, saldırgan ve sadece din, gelenek ve küçük bir aydın elitin yasakladığı cehalet ve medeniyetsizlikten oluşan bir parça iğrenç cevher etrafında dönen bir dünyanın imajı idi. Ancak o, yabancı işgaline karşı mücadele gibi evrensel faktörlere de yer vermiştir. Bu tür bir görüş, aşağı yukarı büyük Avrupa ve Amerikan halkının görüşü olarak kalmıştır. Ancak şu kadar ki vurgu daha çok birinci faktöre, yani gizli ve yetersiz bir şekilde dizginlenmiş vahşiliğe yani Batı'nın medenileştirme hamlesini karşılamak üzere önu açılmış fanatizme yapılmıştır.

Bu boş veriş, etkisini görebildi. T. E. Lawrence'in tasavvur ve eseri, romantik egzotizm ile evrensel yönlerinde ampirik olarak anlaşılan ancak hâlâ büyümlü mahallî rengin vehimleriyle kaynaşmış bir realite arasındaki fikir ayrılığının dramatik bir örneğidir. Bir zamanlar egzotizm, Pierre Loti'nin Turcophile'lı talebelerinin durumunda olduğu gibi, tabii isteklerin daha derinden anlaşılmasına götürmüştür. Bununla birlikte çoğu zaman sömürgecilik karşıtları, geçmişle veya yok edilmesi daha uygun olan barbar bir geçmişin fonksiyonunu kaybetmiş izleri olarak kabul ettikleri şimdiki zamanın spesifik karakteristikleriyle az ilgilenen evrenselcilerdi. Egzotizm aksine, sömürgeci devlet adamlarını daha eski şekilleri muhafaza edip yerli muhafazakârlar arasında müttefikler aramayı denemeye, reformist veya inkılâpçı, sosyalist veya değil, milliyetçi entellektüelleri, Avrupa'nın sönük taklitçileri, soyut ve sağlıksız bir biçimde kavranmış fikirlerin kendilerine ait mirası yok etmek üzere sevk edilmiş olarak ifşa ve suçlamaya

³⁶ Etnosantrizm, kendi ırkının üstünlüğüne inanma anlamına gelmektedir. (Çev.)

götürdü. Genel bir ifadeyle, bu, geniş oranda halkın da kararı idi. Çağdaşlaştırma, sahte bir unsur, bireyselliğin bir ihaneti olarak görüldü.

Müslüman Doğu'da ve aynı zamanda örneğin Budist Doğu'da da duyu ötesi realiteler ve uzun bir râvî zincirinin ulaştırdığı geçmişe ait sırlar ile bağlantı demek olan bilge bir hayat modeli arayan ezoteristlerin görüşünü aynı başlık altında sıralayabiliriz. Müslüman suffi kardeşliğinde şeytanî telkinleri görmenin yerine ezoteristler, burada daha çok, geçmişe ait teosofik geleneğin nakledildiği en küçük birimleri gördüler. Rene Guenon (1886-1951) gibi bazıları ihtida etti ve Müslüman toprağında öldü. Bu tinsel eğilim, efsanevî ezoterik İslâm vizyonu, Avrupa ve Amerika'da bir çok mezhebin başarılı olmasına imkan tanıdı. Bu mezhepler her türlü yanlış anlama ile, farklı derecelerde İslâm'dan ve hatta Ehl-i Sünnet İslâm'dan ve Bahâîlik gibi bir dinden ortaya çıkmıştır.

Karşı konulamaz anti-sömürgeci akım, dar fakat Batı toplumunun etkili sektörlerinde İslâm dünyası imajında bir değişikliğe sebep oldu. Saf milliyetçilik tarafı, özel teşebbüsün dinamik ve hakim meziyetlerini elde etmek isteyen üst sınıf Müslümanlarca temsil edilen bağımsızlık hareketi, Batılı hükümet ve iş çevrelerinde daha çok sempati uyandırdı. 1945'de bir İngiliz olan bayan Freya Stark, *East is West* önemli başlığını taşıyan ve 'kardeşleri genç efendilere' ithaf ettiği ve Kipling'in emperyalist ve egzotik tavrına karşı çıktığı bir kitap yazdı. Burada İslâm, takipçilerine yaşamak için gerekli olan manevî sebepleri sağlarken, onların ekonomik faaliyetlerini engellememesi gereken ve ateist-komünist ideolojinin tahribatlarına karşı bir siper olarak kullanılacak herhangi bir diğer din gibi telakki edilmiştir.

Anti-sömürgeci sol ideoloji, tamamen farklı bir yön aldı. Liberal veya toplumcu köklerinden türeyen evrenselcilik, bunun tersine, bireyselciliği tanıma hatta yüceltme değişimine meylettii. Bu sebeple daha önceki kolonileştirilmiş insanlar ile ilgili değerler, aynı normal yanlış anlamalar, özel biçimlerde olsa bile bu değerlerde, söz konusu Avrupa toplumlarını canlandıran benzer değerleri keşfetmeye yönelmiş olduğunda bile, övgü ödüllerini alma durumunda olmuştur. Bu yönde bütün derinliğiyle kendilerini adayın kimselerin bazısına İslâm, aslında doğal olarak 'gelişmeye uygun' bir faktör olarak gözüktü. Hatta ihtidalar bile vardı.

Bu eğilim özellikle, başında büyük Fransız mütehassıs âlim Louis Massignon'un bulunduğu solcu bir Katolik grubunda dikkat çekiyordu. Mistik bir tarih görüşü ile dolu ve kökleri, fakir ve mütevazilere düşkünlük ve bağlılığı içeren seküler Hıristiyan geleneğinde olan Massignon, en güçlü ve açık örneklerini Roma Katolik Kilisesi'nde bulan son zamanların potansiyel Hıristiyanlık eğilimini en son limitine taşıdı. Ateizm tehdidi, batılı yığınları Hıristiyanlaştırmama sorumluluğu açık olan geleneksel perspektiflerin gözden geçirilmesine ve Hıristiyanlık inancının asıl ve özgün değerlerine dönüşe, hepsi birden diğer dinlere karşı düşmanlığın yerine onlarla bir olma duygusuna sebep olmuştur. Ekumenik hareket, hakikatin tümüne sahip olma iddiasından vazgeçmemiş ve zamanla buna inat ve düzensizlik getirmek zorunda olmakla beraber, yine de manevî alan dışındaki baskıyı reddetmiş ve diğer inançları taşıyanların müzâkerede taraf olmayı ve saygıyı hak eden değerlere bağlı iyi inanç sahibi kimseler olduklarını, artık ezilmesi gereken düşman güçler olmayan nihai müttefikler olduklarını kabul etmiştir. Ekim 1965'de Vatikan Ekumenik Konsül'ü, İslâm'ın, Allah ve kudreti, İsa, Meryem, peygamberler ve on iki havari ile ilgili nesilden nesle devrettiği 'gerçekler'e saygı duyduğunu ortaya koymuştur. Orta Çağlarda bu 'hakikatlerin', dış görünüşleri sayesinde fundamental İslâmî hile ve sahtekârlığın kabul gördüğü maskeler zan-

nedilirken, insanlar şimdi, Müslümanların 'hataları'nın, İslâm'ın taşıdığı esasen önemli tevhitçi mesajın karşısında şüphe götüren bir öneme sahip oldukları görüşüne geliyorlar.

Düşüncedeki bu inkılâp, bir Hıristiyan'ın (Hz.) Muhammed'i değerlendirmesini, bazı incelikler taşıyan bir konu haline getirmiştir. Artık (Hz.) Muhammed'i, Orta Çağlarda olduğu gibi tamamen şeytanî bir sahtekâr olarak görmek mümkün değildir. Konuya ihtiyatla yaklaşan Hıristiyan düşünürlerin daha büyük kısmı bu konuda hüküm vermeyi askıya alırken, bazı Romalı Katolik İslâm uzmanları, (Hz.) Muhammed'i 'dindar bir dâhî' olarak görmektedir. Diğerleri daha da ileri gitmiş ve bir bakıma onun gerçek bir peygamber olup olmadığını sormuştur. St.Thomas Aquinas'ı göz önünde bulundurursak o, yol gösterici peygamberlikten bahsetmekte ve bunun zorunlu olarak yanılmaz ve kusursuz olmadığını ima etmektedir.³⁷ Massignon ile aynı çizgide bazı Hıristiyanlar, Müslüman'ın dinî tecrübelerinin manevî değerinden etkilenmiş ve kendi toplumlarının insanlarının, son zamanlarda hem bir din ve hem de bir insan grubu olarak alçak gönüllü ve küçümsenmiş bir duruma düşürülmüş halde İslâm'a yönelik tarihî haksızlıklarından rahatsız olmuştur. Bundan dolayı kiliselerin bütünlüğünün hararetle savunucularının karşılarında duran senkretizm³⁸ ve mirası İslâmlaştırma görevini doğrulayabilecek fikirleri şekillendirmeye sevk edilmişlerdir.

Bu şekilde, Hıristiyan olsun veya olmasın sömürgecilik karşıtı sol, çoğu zaman İslâm'ı ve Müslüman dünyanın çağdaş ideolojilerini kutsallaştırmaya -ki bunu yaparken aşırı bir ideolojiden bir başka aşırı ideolojiye kayarlar- kadar gitmektedir. Norman Daniel gibi bir tarihçi, Orta Çağcılık veya emperyalizmin nüfûz ettiği kavramlar arasında, (Hz.) Peygamber'in ahlakî davranışlarının bazı tenkitlerini saymaya ve İslâm ile temel özelliklerini açıklayan eğilimleri insanlık tarihinin olağan yöntemleri ile suçlamaya kadar gitmiştir. Bu anlayış, başka bir amaç taşımayan apolojilere yol açmıştır. Mütihassıs tarihçilere gelince, bir taraftan ilgisizlik ve bir diğer taraftan da çeşitli fikir tonları arasında bölünmüşlerdir..

Sosyal bilimlerin ortaya koyduğu yeni problemlerin tesiri artık oryantalist çalışmalara kadar uzanmaktadır. Daha çok sayıda mütihassıs, ister Orta Çağ İslâm dünyası veya isterse de daha sonraki dönemlerle ilgilensin, probleme sosyolojik açıdan yaklaşmaktadır.³⁹ Artık göz ardı edilemeyen ekonomik tarih ve sosyal tarih, yeterli sayıda çok ilim adamı tarafından başlatılmıştır.⁴⁰ Bütün İslâmî araştırmalar alanı üzerinde sırf filolojik çalışmanın ötesine geçme çabası gösterilmiş ve en azından kısmen, artık sadece basit ortak düşünce veya felsefî genellemelere değil, seçilen bir sosyal fenomen alanında araştırmalar yapan tarihçiler -ki bunlar birbiriyle ilgili ve uyumlu bir grup fenomeni araştırırlar- demograflar, ekonomistler, sosyologlar v.b. ilim adamlarınca elde edilen sonuçlara dayanan sentezlere ulaşılmıştır.

Aynı zamanda yerli ilim adamları ile bağlantılar artmıştır. Kendilerini Orta Çağ araştırmaya ve düşünce tarzlarından uzak tutmuş az sayıda ilim adamı, uzun bir süredir

³⁷ Bu görüşün mevcut tipik bir örneği, teolog Ch.-J.Ledit'in *Mahomet, Israel et le Cîrist* (Paris, 1956) kitabıdır.

³⁸ Birbirinden farklı fikir, inanç veya grupların birleştirilmesi anlamına gelmektedir. (Çev.)

³⁹ Sosyolojik eğilimli ilk İslâmî Araştırmalar Kongresi 1961'de Brüksel'de yapıldı. (*Colloque sur la sociologie musulmane*, 11-14 Eylül, 1961, Actes, Brüksel, trsz.)

⁴⁰ Krş. Cl.Cahen, 'Histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval', *Studia Islamica*, iii (1955), 93-115. Cahen, burada, gelecek çalışmalar için bir program sunmaktadır. Özellikle Orta Çağ, modern ve çağdaş İslâm dünyası ekonomi tarihine hasredilen ilk sempozyum 1967'de Londra'da yapıldı. Görüşleri büyük oranda gelişkili ve tutarsız olan önde gelen ilim adamlarının bazıları Jean Sauvaget, Bernard Lewis ve Claude Cahen idi.

başlıca engel idi. Bu alanlarda birlikte çalışan kimseler (kolaboratörler) geçmişte çoğu kez sadece bilgi veren kimselerdi. Katkılarının tamamı Avrupalı ilim adamları tarafından yeniden ortaya konulmuştur. Gerçekten uzmanlaşmış grupları kurmanın önündeki sosyal engeller, kısmen Müslüman Doğu'nun sömürge altında olma konumundan ve kısmen sosyal ve kültürel geleneklerden gelmiştir.⁴¹ Bu engeller sadece kısmen aşılmıştır. Diğerleri esas olarak Avrupa hakimiyetini takip eden etkilere ve izlere karşı şiddetli bir mücadelenin verildiği dönemde, İslâm dünyasının maruz kaldığı ideolojik fikirlerin keskinliğinden zuhur ederek baş göstermiştir. Böyle zamanlar, objektif araştırmayı zorlaştıran ideolojik aşırılığın çoğunlukla tercih ettiği dönemlerdir. Avrupalı ilim adamları çoğu kez bu aşırılık ile ayrılırlar. Öyle ki kendi değerlendirmelerinin ideolojik unsurlarını dikkate de almadıkları gibi, her zaman bu aşırılığın sebeplerini anlamazlar. Ancak engel, araştırma dar ve iyi tanımlanmış noktalara dayandığı durumda kolayca üstesinden gelinebilmesine rağmen ciddîdir.⁴²

Oldukça belirgin bir diğer genel eğilim, 'aşağı dönemler' şeklinde küçümseyici bir şekilde isimlendirilmek üzere kullanılan ile öncekinden daha çok ilgilenmeyi içine almaktadır. Din ve 'ırk'ın üstünlüğünü vurgulayan ve her bir medeniyetin varlığını ve 'saf' bir şekilde uzun süre devam ettiğini kabul eden kültürel essentialism (özcülük)⁴³, İslâmî Orta Çağ çalışmalarının hakim olmasına yol açtı. Ekonomik ve sosyal araştırmanın, yeni sosyolojik istikametini ve ekonomist, demograf ve antropologlar ile ilişkilerin tesiriyle daha sonraki dönemlerin araştırılmasına oldukça büyük bir ilgi gösterilmektedir. Bu durumu, çok fazla miktarda dokümanı elde bulundurmak teşvik etmiştir. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu, Safevî dönemi İran ve Büyük Moğol İmparatorluğu'nun, zirve noktadaki İslâm'ı temsil ettiklerine işaret edilmiştir.⁴⁴ Hatta Batı ile yakın ilişkiler ile modern ideolojilerin doğduğu dönem, aşağı yukarı çağdaş olmalarına rağmen, bu noktada önemsiz olmayan veya dikkat çeken problemleri sunmaktadır.

Diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi, şimdi kabul edilen görüş, mümkün olan her şekilde problemlerin tanımlanması, tartışılması ve aydınlatılmasının gerekli olduğudur. Bu, disiplinler arası koordinasyonu gerektirmektedir ve yapay asil ve asil olmayan disiplinler hiyerarşisini dışarıda bırakmaktadır. Hazırlanan ve sunulan malzemenin mümkün olduğunca toplanması, karşılaştırılması ve kataloğunun yapılmasına yönelik eğilim -ki bu eğilim artık sadece bir zümreye has değildi- problemlerin rasyonel olarak tartışılmasını hedef alan bir eğilime izin vermektedir. Her ikisinin de iyi ve kötü noktaları vardır. Zaman zaman aşırı bir görünüş darlığına götüren zâhidâne mükemmellik arayışının yerini, boş yere konuşmaya götürebilecek panoramik bakışlar almıştır. Böyle bir gidiş, neşredilme, karşılaştırılma ve kataloglanmayı bekleyen oldukça çok sayıda temel dokümanı zorunlu olarak yayımlama görevini, içler acısı bir şekilde tehlike-

⁴¹ Bichr Fares'in, 'Des difficultés d'ordre linguistique, culturel et social que rencontre un écrivain arabe moderne, spécialement en Egypte', *Revue des études islamiques*, x (1936), 221-42 makalesi özellikle aydınlatıcıdır. Edebiyatçının karşılaştığı zorluklar, sosyal ilimlerde çalışan araştırmacılar için aynı şekilde geçerlidir.

⁴² Bu engele, Mısırlı sosyolog A. Abdel-Malek tarafından, Avrupa oryantalizmini tenkit ettiği ve bununla birlikte çok miktarda değerli hususlar bulunan ('L'Orientalisme en crise', *Diogenes*, xlix (1965), 103-140) makalesinde gerekli ağırlık verilmemiştir. Krş. Cahen'in *Diogenes*'e yazdığı bir mektupta ifade ettiği sert cevapları ve F.Gabrieli, 'Apology for Orientalism', *Diogenes*, I (1965), 128-36.

⁴³ Bilgi faaliyetinin gerçek amacının, nesnelere doğanın veya özlerinin bilinmesi olduğunu kabul eden yaklaşım. Realiteyi belirli özlere indirgeyerek açıklama temeline dayalı felsefî görüş. (Çev.)

⁴⁴ Tasdik, profesyonel olmayan aydın bir ilim adamı F. Grenard'ın *Grandeur et décadence de l'Asie* (Paris, 1939) kitabında zaten bulunmaktadır. Aynı eğilim, Bernard Lewis'in 'The Mongols, the Turks and the Muslim Polity', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5.seri, xviii (1968), 49-68'de gözükmektedir.

ye atabilir. Bununla beraber modern tekniklerin, sınırlı da olsa bu tür materyal ile daha hızlı bir şekilde ilgilenilebileceği ümidini ortaya çıkardığı doğrudur.

Bazı kimseler oldukça ileri giderek, oryantalizmin sona erdiğinden bahsetmiştir. Bununla birlikte sorun çok ince bir şekilde gözden geçirilmelidir. Söz konusu olan husus, filolojinin hakimiyetinin sonudur. Bir asırdan fazla bir süredir dolaylı olarak benimsenen filolojik eğitimin, linguistik olarak tanımlanan alanda ortaya çıkan bütün problemlerin çözümüne yeterli olduğu görüşünün terk edildiğinin işaretleri bulunmaktadır. Rasyonel zeminlerde sürdürülemeyecek bu fikir, söz konusu alanda ortaya çıkan problemlerin ciddi bir biçimde araştırılması için filolojik eğitimin ısrarla üzerinde durulan gerekliliğinden kaynaklanmıştır. Araştırma vasıtaları ve çalışma metotlarının gelişimiyle birlikte mevcut materyalin geniş oranda artışı, bir kimseye, filolojik safhayı devre dışı bırakmak durumunda kalmazsa, bu hususa en azından daha az zaman ayırmasına imkan sağlamaktadır. Sosyal bilimlerdeki gelişme, problemlerin karmaşıklığının sadece sağduyunun, sağlam bir dil bilgisi ve muhtemel geniş felsefi esasların telkininin yardımı ile çözülemeyeceğini göstermiştir. Bu sebeple oryantalist çalışmalarla ve özellikle İslâmî araştırmalar ile ilgilenme daha zor ve daha az özel hale gelmiştir. Bir zamanlar gereksiz olan, diğer bilim dalları ile ilişki artık kaçınılmaz bir gerekliliktir. Önümüzde duran gelişme etkileyici, bunun için ödenmesi gereken bedel o kadar yüksek değildir.